

Csunderlik Péter

FEKETE SEREG, MÉTELY, PIÓCÁK

A Galilei Kör „antiklerikális” retorikája és tevékenysége

A Galilei Kör 1908-ban alakult, az ateista-evolucionista jogbölcseleti tanár, Pikler Gyula elleni támadások és az akkor már közel egy évtizede állandósuló egyetemi „kereszt-heccek” – a keresztiek katolikus hallgatók általi demonstratív kihelyezése és ezek leszedetése – idején.¹ Mégpedig az egyetemi kultúrharc „nemzeti-keresztény” kihívásaira baloldali radikális válaszként, a nemzetközi szabadgondolkodó mozgalomba illeszkedő Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének főiskolai fiókjaként.² Az erősen polgári radikális – vagy Pók Attila terminusával: radikális demokrata – hatás³ alatt álló Galilei Kör elsődlegesen a nemzeti-keresztény egyetemi és főiskolai egyesületekkel, például a katolikus Szent Imre Körrel szemben határozta meg magát. De vállaltan ateista egyesületként a Galilei Kör mindennemű „felekezetiiségtől” elhatárolódott, a protestáns Bethlen Gábor Körtől és a magukat magyar helyett zsidóként identifikáló cionista hallgatók Makkabea Körétől is.

A Galilei Kör jelentős részben a hátrányként érzett zsidóságból kilépni vágyó, válásukat elhagyó, magukat magyarnak valló, de a többségi társadalom által továbbra is zsidóként számon tartott, ezért „félíg asszimiláltnak” jelölhető kis- és középpolgári, a teljes be nem fogadottság és a szociális helyzetük miatt radikalizálódásra hajlamos⁴ egyetemi és főiskolai hallgatókat tömörítette.

¹ A kultúrharcot a budapesti egyetemen is eszkaláló „kereszt-heccről” és első Pikler-heccről lásd SZABÓ Miklós: *Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”* (Adalék a magyar szélsőjobboldal előtörténetéhez), *Történelmi Szemle* 1970/4., 483–516.

² A Galilei Kör megalakulásának körülményeiről a legkimerítőbb, bár nyilván a szerző erős érintettsége és elfogultsága miatt kritikus olvasási módot igénylő forrás a köralapítók „kemény magjába” tartozó Kende Zsigmond visszaemlékezése: KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*, Akadémiai, Budapest, 1974. A Galilei Kör történetéről eddig egyetlen akadémiai értelemben vett „tudományos” monográfia készült: TÖMÖRY Márta: *Új vízekben járok* (A Galilei Kör története), Gondolat, Budapest, 1960.

³ A polgári radikálisokról különböző szempontú megközelítések: PÓK Attila: *A radikális demokrata ideológia kialakulása Magyarországon*, Akadémiai, Budapest, 1990; PÓK Attila.: *A dualista monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel = UÓ.: A haladás hite. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*, Akadémiai, Budapest, 2010, 133–156; G. FODOR Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*, L'Harmattan, Budapest, 2004; GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest, 2007, 157–197.

⁴ A beilleszkedési nehézségeket, az asszimiláció nehézségével, esetleges lehetetlenségével kapcsolatos, ebből a be nem fogadásból származó, az 1920-as évek zsidó önvád-irodalmába torkolló elképzeléseket kiválóan érzékelteti a magyarországi zsidó irodalom egyik legjobb regénye, Komor Andrásról a Fischmann S. utódai 1929-ből. A benne a budapesti egyetemre kerülő legkisebb Fischmann fiú hiába igyekszik beilleszkedni, nem nyer teljes értékű befogadást: meghagyják „félíg-asszimiláltnak”, az úri középosztály perspektívájából párbajképtelen, formálisan emancipált, de informálisan mégiscsak másodrangúnak tekintett állampolgárnak. Ezért a fiú szükségszerűen indul el a baloldali radikalizálódás felé, hogy az internacionalista-ateista kommunista hit mint szekuláris vallás keretei között végleg kiléphessen tehernek érzett zsidóságából. „Zsidó voltam, kommunista lettem” – fogalmazta meg expressziven Kun Béla. A kérdés-

A kör minden dogma ellen harcot hirdet, szabadgondolkodó diákegyesület volt. A pozitivizmus alapján álló „szabadgondolkodás” ideológiája a századfordulón legszélesebb értelemben előítélet-mentességet jelentett. A Galilei Kör „Osvátja”, Székely Aladár a szabadgondolkodás lényegét az előítélet-mentességben ragadta meg, hozzátéve, hogy az „előítélet” fogalombokorba beleérti a babonát, a vallási és tudományos dogmatizmust, a hagyományokat, a tekintélyekbe vetett hitet és „a gondolkodásnak sok helytelen megszokottságait”.⁵ Mindezek – hitek, dogmák, hagyományok, tekintélyek – helyébe az egyéni tapasztalatokon alapuló autonóm ítéletalkotást helyezték. A galileistáknak a *tapasztalás* fogalmának abszolutizálására (amit a tapasztalattal „ellenőrizni nem lehet, arról gondolkodni sem szabad”⁶) építő természettudományos világnézetének⁷ kialakulására a legnagyobb hatással Ernst Mach volt *Az érzékek elemzésével*.⁸

Mach neve is mutatja, hogy a természettudományok erős kultiválása jellemezte a galileistákat, akik között az országos átlaghoz képest felülreprezentálva voltak a mérnök- és az orvostanhallgatók, szemben a hagyományosan jogász dominanciájú hagyományosabb diákegyesületekkel. Az önképző galileisták a „tanulni és tanítani” jelszóval elsődleges szempontnak a tudomány szabadságát – ezzel együtt az oktatás egyházi hatásoktól és befolyásoktól történő „megtisztítását” – és a szegényebb hallgatók vallásuktól független támogatását tartották. A galileisták diákszociológiai felméréseket végeztek,⁹ pályázatokat hirdettek, könyveket adtak ki, folyóiratot működtettek (Galilei Kör Könyvtára, Galilei Füzetek és az 1911–1914 között működő, valamint 1918–1919-ben rövid időre újrainduló Szabadgondolat), továbbá nyitottak a munkásoktatás felé.¹⁰ Jászi Oszkár a magyarországi szabadkőműveség radikális szárnyának napilapjában, a Világban így írt a galileistákról a kör megalakulásának ötödik évfordulóján: „a nemzedék, amely átvezetheti Magyarországot a Balkánból Nyugat-Európába”.¹¹

köréről: az asszimiláció helyett az integrációt hangsúlyozóan lásd GERŐ András: *A zsidó szempont*, PolgArt, Budapest, 2005. A modern korban a tömeges asszimiláció lehetőségességét elvitató elemzés GYURGYÁK János: *Zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztétörténet*, Osiris, Budapest, 2001. És talán mindennekelőtt: GYÁNI Gábor: „Erkölcstelen emancipáció” és „illuzórikus asszimiláció”. *Diskurzusok a zsidókérdésről* = UÓ.: *Történetésdiskurzusok*, L'Harmattan Budapest, 2002, 149–158.

⁵ SZÉKELY Aladár: *A szabadgondolkodás elmélete*, Deutsch, Budapest, 1907.

⁶ POLÁNYI Károly: *Bevezetés Mach Ernő: Az érzékek elemzése* című könyvéhez [1910] = UÓ.: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások*, Gondolat, Budapest, 1986, 385.

⁷ Összefoglalja a Galilei Kör elnöki tisztségét egy időben betöltő Lóránd Jenő a Galilei Füzetek egyikében: LÓRÁND Jenő: *Az új világszemlélet*, Haladás, Budapest, 1913.

⁸ Mach munkájának első három fejezetét a Galilei Kör adta ki a diákegyesület első elnökének, Polányi Károlynak a fordításában, az ő bevezetőjével: MACH Ernő [Ernst Mach]: *Az érzékek elemzése*, Deutsch, Budapest, 1910.

⁹ Lásd *A budapesti diáknymor. A Galilei Körnek 1909-ben fölvetett statisztikája*, Budapest, 1909.

¹⁰ A Galilei Kör munkásoktatási tevékenységét és annak recepcióját egy külön tanulmányban kívánom ismertetni.

¹¹ JÁSZI Oszkár: *Az új ifjúság*, Világ 1913. október 19.

Szabadgondolkodás és „antiklerikalizmus”

A Galilei Kör működésének első, általam „nagy korszakként” konceptualizált 1908–1914 közötti időszakát elsősorban az „antiklerikalizmus”, második – ismételten csak általam – „kis korszakként” jelölt 1914 utáni időszakát az „antimilitarizmus” jellemezte. Mindkét vonulat maximálisan illeszkedett a szabadgondolkodó ideológiába, amely végső ideálként Kantnak az *örök békét* megteremtő, nemzeti és felekezeti összeütközéseket kiküszöbölő világállamát jelölte meg,¹² a szabadgondolkodó mozgalom ennek megteremtését irányozta elő. A szabadgondolkodó Ügyet egyként szolgálták felvilágosítónak szánt programok szervezésével és mozgalmi jellegű akciók (mint például a „kereszt-hecbe” történő aktív belépés vagy röplapozások) segítségével. Jelen munkában a Galilei Kör első korszakának fő profilját adó „antiklerikális” retorikára és tevékenységére kívánok koncentrálni.

Az antiklerikalizmus szükségszerűen következett a szabadgondolkodó ideológiából. A vallások létrejöttét a szabadgondolkodók nem Istennel (ahogy a szabadgondolkodó panteonban¹³ előkelő helyet elfoglaló Laplace mondta Napóleonnak: „nem volt szükségem erre a hipotézisre”,¹⁴ mármint Istenre), hanem pszichológiai és kultúrantropológiai érvekkel értelmezték, miszerint az ősemler magyarázatot keresett a természeti jelenségekre, például hogy miért villámlik – csak hogy a példánál maradjunk. Ha az ember elér azon „fejlettségi fokára”, hogy tudományos magyarázatot képes adni a természeti jelenségekre – a „természeti jelenségek” tetszőlegesen behelyettesíthetők más, magyarázatot váró jelenségekkel –, már nincs szüksége vallásra.¹⁵ A szabadgondolkodók vallották, hogy csak a tudomány által lehet szabad az ember, azzal, hogy megismeri a természet törvényeit és ezáltal kikerül a babonák uralma alól.

A szabadgondolkodók hivatását a következőképp fogalmazta meg Vámos Henrik: „Hivatásunk, hogy eltávolítsuk, elhárítsuk megismerésünk, gondolkodásunk felszabadításának útjából mindama mesterséges akadályokat, melyeket embercsoportok, társadalmi osztályok önző hatalmi érdeke, tudatlanság, előítélet és babona elébe gördítettek. Rá fogunk mutatni mindama visszaélésre, szegysenteljes hamisításra, ámtításra, mellyel a számító osztálytudomány s az uralmát és hatalmát féltő egyház lényünk legbecsesebb részének: gondolkodásunknak elferdítésével, prostituálásával akar útjába állani a kikerülhetetlen fejlődésnek, értelmünk s életünk szabadabb, összhangzóbb, biztosabb, nemesebb kifejlésének.”¹⁶

¹² A szabadgondolkodó mozgalmat (a polgári radikalizmus keretében) a felvilágosodás – különösen Kant eszméivel értelmezi MÉREI Gyula: *Polgári radikalizmus Magyarországon, 1900–1919*, Karpinszky, Budapest, 1947, különösen 30–50.

¹³ A Szabadgondolat nyitó számában Lengyel Imre, a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének elnöke a következő történelmi személyeket, tudósokat, filozófusokat és írókat helyezte a szabadgondolkodó panteonba: „A múltból Descartes, Spinoza, Leibnitz, Fichte, Kant, Hegel, Goethe, Comte, Spencer, Renan, Madách mint a szabadgondolat úttörőinek nevei ragyognak felénk.” LENGYEL Imre: *A mi lapunk*, Szabadgondolat 1911/1., 52.

¹⁴ Idézi Erre a hipotézisre nekem nincs szükségem. Sajó András jogászprofesszorral Mink András beszélget, *Fundamentum* 1998/3., 45–52.

¹⁵ A koncepció galileista összefoglalása a Galilei Füzetekben: RUBIN László: *A vallás keletkezése*, Haladás, Budapest, 1912. (Rövidített verziója: *Hogyan lett a vallás?*, Szabadgondolat 1912/6., 200–205.)

¹⁶ VÁMOS Henrik: *Szabadgondolat*, Szabadgondolat 1911/1., 2. (Kiemelés: Cs. P.)

A galileisták egykori perspektívájába helyezkedve megállapíthatjuk: amennyiben a személyes tapasztalataik alapján önálló véleményalkotásra törekvő *szabadgondolkodók* (közük a galileisták) helyezkednek el a gondolkodói értékskála csúcsán, akkor a szabadgondolkodóktól legtávolabb a szinte kizárólag tekintélyekre – elsősorban a szüleikre – támaszkodó *gyermekek* állnak. A Galilei Kör antiklerikális tevékenysége-retorikája alapvetően azzal magyarázható, hogy a szabadgondolkodók olvasatában az egyház azzal, hogy szükségszerűen tekintélyelvű dogmákat ad, gyermekként tekint a társadalomra.

Ezzel – érvelnek a szabadgondolkodók – az egyház reakciós szerepet tölt be, hiszen a dogmákkal gátolja, hogy csak mást ne mondjunk, például a tudományos fejlődést (lásd Galileo Galilei esetét), amelyben az emberiségben gondolkodó – végső célul tűzött szerveződésként Kant már említett világgállamát megjelölő – racionalista szabadgondolkodók az emberi előrehaladás és emelkedő életszínvonal biztosítékát látták. Arról nem is beszélve, hogy a szabadgondolkodó interpretáció egy második, marxizmussal oltott fokán mindeme vallási hittételeket, dogmákat pusztán csak osztályérdekei leplezésére használja az egyház („Nem létező dolgokra tereli a figyelmet és eltereli a létezőkről”¹⁷), amely a századforduló Magyarországon szoros érdekszövetségben áll a feudális nagybirtokosokkal – hangzott a polgári radikálisok „fekete reakció”-tézise. Miként a Galilei Kör első elnöke, Polányi Károly megfogalmazta: „az egyház az osztályállam idegrendszere, mely azt mozgatja, de amelyet ez a szervezet táplál. Aki az egyház ellen küzd, az az osztályállammal találja magát szemközt, és így lesz az ateizmusból általános politikai magatartás.”¹⁸

A Galilei Kör „antiklerikális” retorikájának főbb karakterjegyei

A Galilei Kör tevékenységének elején tehát az „antiklerikális harc”, vagyis a szabadgondolkodásért vívott küzdelem helyeződött előtérbe. A kör munkaprogramjának kialakításakor „teljes egyetértésről” számol be Kende Zsigmond avval kapcsolatban, hogy a diákegyesület fő tevékenységének „a vallási előítéletek rombolását” jelöljék meg,¹⁹ mivel az oktatás „klerikális befolyás” alól való megtisztítását tartották mindenekelőtt elérendő célnak. A galileista interpretációban a diákságot, a „jövő értelmiségét” csak úgy lehet megnyerni a „haladás gondolatának”, ha kiűzik az oktatásból a reakciós klérust, amelyben a galileisták megtalálták a maguk szekuláris ördögét.²⁰ Látható, hogy ugyan a galileisták magukat ateistának tartották, erősen manicheisztikus gondolkodás jellemezte legtöbbjüket.

¹⁷ POLÁNYI Károly: „Mi nem küzdünk a vallás ellen...” = Uő.: *Egy gazdaságelmélet küszöbén. Cikk és tanulmányok, 1907–1919*, szerk., s. a. r. Gyurgyák János, ELTE, Budapest, 1986, 41.

¹⁸ Uő., 43.

¹⁹ KENDE: *I. m.*, 85.

²⁰ A szekuláris ördögök koncipiálásáról a modernitás korában lásd Gerő András könyvének bevezető fejezetét: GERŐ András: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchijában*, Új Mandátum, Budapest, 2009.

Umberto Eco szerint minden csoportnak szüksége van egy „ellenségre”, hogy annak gyűlölete erősítse a csoportkohéziót.²¹ A szabadgondolkodó diákoknak ez a fajta első számú ellensége a „klerikalizmus” volt, ez az 1900-as évek eleji Magyarországon részben valószínűsíthetően, részben galileista mentális konstrukció, amelyet a hagyományosan az egyházhoz társított fekete szín miatt (lásd a fekete reverendát) „fekete reakció”-ként lehetett tematizálni. A „fekete” szín jelentékenyen megkönnyítette a démonizálás módszerét is, hiszen két évezred kulturális hagyományára lehetett építeni, amely a fekete színt társítja a sötétséggel, azt pedig a gonoszossággal. Egy galileista megnyilatkozásban a negatív jelzők netovábbja a „klerikális”, és egy-egy ilyen minősítés karaktergyilkossággal ér fel a galileista retorikában, lásd például az „izig-vérig klerikális” Apponyi galileista emlékeztetét.²²

Míg a „klerikálisokhoz” rendelték a sötétséget, a szabadgondolkodók maguknak vindikálták a kultúra és a tudomány világosságát, mit sem törődve azzal, hogy az egyház egy évezreden át kultúrafenntartó szerepet játszott. Polányi Károly elég riasztóan fogalmazza meg egyház és kultúra szembeállítását: „Az egyházat a kultúra ítélőszéke bitóhalálra ítélte.”²³

A katolikus egyházat leginkább az állammal összefonódott trösztként ábrázolták a galileisták, amely ipari mennyiségben kínálja a „népbutító termékeket”, melyeket a „rózsafüzérgyárak” és „a kalocsai rózsafüzérvállalat” állítanak elő.²⁴ A káplán „ötletes üzletember”, az érsek „fomagassága ügynöke”, a pásztorlevél egyszerűen „reklám” a *vallás mint üzlet* stratégiai metaforát végigvívó galileista retorikában.

A galileisták eme egyházellenes retorikájának elemzését, mert ez a metaforarendszer – tulajdonképpen barthes-i értelemben vett nyelvrendszer²⁵ – a tökéletesen marxista és a hagyományos antiklerikális nézeteket kapcsolja össze, és egyszerre a tőkét és az egyhá-

²¹ Lásd Umberto ECO: *Ellenséget alkotni* = Uő.: *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások*, Európa, Budapest, 2011, 8–35.

²² A Galilei Kör megalakulásához vezető út egyik fontos állomása az 1907. októberi pécsi szabadtanítási kongresszus volt. Az 1906 óta Apponyi Albert vezette kultuskormányzat célja az volt, hogy a szabadoktatási tevékenységet törvényi szabályozás alá helyezze. A szabadoktatást Tömöry Márta a „nép tanítása”-ként fordítja, de ilyen értelemben egyfelől túlságosan leegyszerűsítő, másfelől túlságosan ideologikus. A Galilei Kör későbbi munkáját figyelembe véve (lásd a „tanulni és tanítani” jelszavát) elsősorban a munkásoktatást jelentette, de talán dekodolhatjuk a legsemlegesebb és talán legkönnyebben befogadható kifejezéssel olyan „felnőttoktatás”-ként, amely nem integrálódott a korabeli alap-, közép- és felsőfokú oktatási képzésbe, hanem a felnőttek – mindenekelőtt persze azért elsődlegesen a munkások – oktatását különböző szervezetek végezték. Jobboldali olvasatban Apponyi rendet akart tenni a közel a száznegyven szabadoktatással foglalkozó szervezet között, egyfajta minőségbiztosításra törekedett. Baloldali olvasatban Apponyinak nem minőségi, csupán ideológiai szempontjai voltak: Apponyi Albert, Kende Zsigmond szavaival „ez az egyébként nagy műveltségű, de az osztrák jezsuiták által nevelt s izig-vérig klerikális érzésű kultúrpolitikus” uralma alá akarta hajtani a szabadoktatási intézményeket, és azokat is átíratni „klerikális” szellemmel. Lásd KENDE: *I. m.*, 66.

²³ Polányi Károly jegyzete Lőránd Jenőnek *A polgárság társadalmi lélektanához* című írásához: *Szabadgondolat* 1913/1. (Hálózati verziója: http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1913/1913_01.pdf.)

²⁴ Csernoch János mint ügynök, *Szabadgondolat* 1913/1. (hálózati verzió: http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1913/1913_01.pdf.) Az egyház „piaci” sikereit „a tömegbutaság vigasztalhatatlan nagysága” okozza.

²⁵ Barthes elméletében minden eszmerendszer saját, jellemző nyelvhasználattal rendelkezik, és az ideológiák közötti konfliktus esetén a nyelvi átjárás lehetőségei ezek között radikálisan leszűkülnek, vagy akár be is záródhatnak. Vö. Ronald Barthes *Az írás nulla foka* című művét követve ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*, L'Harmattan, Budapest, 2004, 21.

zat. Vagyis a Galilei Kör két nagy iránya, a marxista és az antiklerikális már a kezdetektől összekapcsolódhatott egy közös nyelvben. A tőkeellenes és az egyházellenes galileista szövegekben közös elem még a vallás és a kapitalizmus kontextusában egyként előkerülő ópium. Egyfelől a vallás „a nép ópiuma”, másfelől az ópiumkereskedelem a kapitalizmus lelkiismeretlenségét mutatja. A profit miatt Európába importálják fogyasztásra az ópiumot, „amely rosszabb, károsabb és több embert küld a poklok kapujához, mint bármely háború és dögvész”. Míg a kínai nép „regenerálódását” célul tűzö, a kínai ópiumfogyasztást visszafogni igyekvő forradalmár-vezér, Szun Jat-szen ellen pedig fellépnek az angolok – a csak a profit szempontját figyelembevevő tőke nyomására.²⁶

Ezek a galileista antiklerikális nyelv tőkeellenes vonatkozásai, amelyek jelzik a tőkeellenes és a vallásellenes beszéd összekapcsolódási pontjait. A galileisták antiklerikális retorikája azonban jellemzően háborús („fekete sereg”, „új középkor lovagjai”) vagy az egészség–betegség metaforarendszerében („métely”, „piócák” – utóbbi egyben előhívja a kuruzslás képzetét is) mozgott. A galileisták antiklerikális retorikáját jól érzékelteti eme emblemikus idézet: „Mikor a klerikalizmus által halálos ágyába fektetett Spanyolország készül lerázni magáról piócáit, mikor Franciaország kikergette a fekete sereget, a mi vezéreink, a mi uraink az ország földjéből, az ország pénzéből mérhetetlen vagyont posztolnak az új középkor lovagjainak istápolására. Ennek nem szabad így maradnia.”²⁷

Az antiklerikális propagandájukban a galileisták előszeretettel éltek a mindenkor leghatékonyabb mozgósító eszközzel, a sokszor nyomorúságos körülmények között élő egyetemistákra²⁸ ható *szociális izgatással*: „Míg ti elöttetek becsukják az egyetem kapuját, ha a tandíjból csak egy fillér is hiányzik: hatszázezer koronának jutnak templomjavításra. A tanítók éheznek, nincsen egyetlen kultúrnívón álló könyvtárunk, de százezer koronákat juttat a sötétség szolgálatában álló Szent Imre ifjaknak a vallásminiszter, akinek a hatáskörében van az oktatás és a kultúra ügye is.”²⁹

Jelen tanulmányban arra a „kulturharcra” koncentrálok, amelyben a Galilei Kör és a démonizált „klerikalizmus” küzdelme megtestesült.³⁰

²⁶ A kapitalizmus erkölcsanához, Szabadgondolat 1913/3. (Hálózati verzió: http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1913/1913_03.pdf.)

²⁷ A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének egyetemi hallgató tagjainak 1908. májusi felhívása az érettségiző középiskolásokhoz. Idézi KENDE: *I. m.*, 81.

²⁸ Lásd erről a Galilei Kör már említett diákstatisztikáját: *A budapesti diáknyomor*. Mindennek a „nyomorúság-érzetnek” egy líraibb megfogalmazása az irodalmi ambíciókat is tápláló Galilei Kör-elnök, Rubin László egykorúan a Szabadgondolatban publikált, majd utólag összegyűjtött novellafüzére: RUBIN László: *Egy szegény diák feljegyzései*, Népszava, Budapest, 1921.

²⁹ A Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének egyetemi hallgató tagjainak 1908. májusi felhívása az érettségiző középiskolásokhoz. Idézi KENDE: *I. m.*, 80.

³⁰ Itt jelzem, hogy a Galilei Kör antiklerikális küzdelmének szekularizációs, vagyis az egyházi vagyont érintő vonatkozásaival és ezek galileista megközelítéseivel majd a Galilei Kör és a földkérdés viszonyát bemutató tárgyaló tanulmányomban kívánok foglalkozni.

A Galilei Kör és az egyetemi „kulturkampf”: újabb kereszt-ügy és a Marczali-ügy

A Galilei Kört működése alatt végig jellemezte a szabadgondolkodó alapon az állam és egyház teljes elválasztásának francia mintájú következetes magyarországi végigvitelét követelő antiklerikális program. A diákegyesület megalakulása után nem sokkal már exponálta magát az egyetemi „kulturharcban”, mégpedig a „kereszt-ügy” egy újabb fordulójában. 1909 márciusában az egyetem vezetőségét küldöttségével felkereső Szent Imre Kör nyomására újra előtérbe került a keresztnek kitűzése a budapesti egyetem tantermeiben, mondván, hogy ezzel szerezzenek szimbolikusan érvényt „a katolikus egyház történelmi jogainak a tudományegyetemen”. A Galilei Kör 1909. március 27-én „tömör és meggyőző jogi fejtegetéseket tartalmazó memorandumot” intézett a rektorhoz, amelyben az egyetem 1848-as államosítására hivatkoztak. Úgy tűnik, a rektori tanács elfogadhatta a galileista érveket, mivel a feszületek tantermekben kitétele elhalasztódott: „A Galilei Kör határozott állásfoglalása, legalábbis ez évre elhárította az egyetemről a reakció jelvényének győzelmes bevonulását” – büszkélkedett első évi jelentésében a kör vezetősége.³¹

A Marczali-ügy adott alkalmat, hogy az egyetemek megtisztítását követeljék a „klerikális befolyástól”. Az ügyet maga Marczali Henrik³² úgy interpretálta, „a [Katolikus] néppárt harca” személye ellen, „puccs volt az egész, a Dreyfus-ügy majmolása”.³³ 1910 januárjában három katolikus néppárti politikus, Zboray, Szmrecsányi és Beniczky parlamenti képviselők megvádolták Marczalit, hogy vizsgán előre megbeszélt kérdést tett föl az egyik hallgatónak, Singer Artúrnak.³⁴ Az, hogy a korabeli primer antiszemita párt szerepét betöltő

³¹ *Jelentés a Galilei Kör 1908/09. évi működéséről*, Budapest, 1909, 4.

³² Marczali Henrik (1856–1940) a magyar történetírás elsőszámú modernizálója volt. Zsidó rabbi fia, akit csodagyerekeknek tartották, mert már tizenévesen hét nyelven beszélt, tizenhét évesen doktorált, huszonnégy évesen pedig már a budapesti egyetem újkori egyetemes történeti professzorává, rendes tanárrá nevezték ki. Külföldi tanulmányai során Berlinben Ranke tanítványa volt, Marczali pedig a Ranke által meghonosított modern, forrásvizsgálatokon alapuló szemináriumi rendszer hazai adaptálója lett. Bővebben lásd GUNST Péter: *Marczali Henrik*, Akadémiai, Budapest, 1983; Uő.: *Egy elfelejtett történetíró: Marczali Henrik* = *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*, szerk. Angi János – Barta János, Multiplex Media – DUP, Debrecen, 2000.

³³ Marczali Henrik: *Emlékeim* (10.). *Nagy perem*, Nyugat 1929/19. (hálózati verzió: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00476/14688.htm>). Marczali memoárját (Berend T. Ivánéval párban) elemzi GYÁNI Gábor: *A történész mint történeti forrás* = Uő.: *Történészdiskurzusok*, L'Harmattan, Budapest, 2002, 265–275.

³⁴ Marczali elbeszélésében a következő történt: „De nézzük az előzményeket, hogy ítélhessünk. Singer Artúr doktorátusra készült és benyújtott nekem egy dolgozatot az erdélyi szászokokról, doktori értekezésnek. Elolvastam – és gyengének találtam. Ez volt »elfogultságom« irányában. Nem sokkal később dr. Pata Gedeon, a német nyelv és irodalom tanára, volt tanítványom szólt nekem, hogy Singer az ő szakából óhajtana szigorlatot tenni: vállalnám-e a hazai történetet, mint melléktárgyat? Ezt vállaltam. Singer egy Mikó nevű hallgatót fogadott, ki őt előkészítse. Ez Göröcsöniék embere volt és így minden lépéséről tudott a jelöltnek. Ez elég gyakran kért tőlem tanácsot. Mivel a főszak és így a doktori értekezés is a XVIII. századra vonatkozott (Goethe, Die Haymonskinder), ő pedig már foglalkozott az erdélyi szászokkal, azt ajánlottam neki, hogy főképp e két tárgyat tanulmányozza. Melléktárgynál ez volt a szokás. Nekem az volt a felfogásom és azt mindig hangoztattam is, hogy ki egy kort jól tud, az képes lesz a többivel is megbírkózni, de azt, aki mindenből csak valamicskét tudott, megbuktattam. Annyira mentem, hogy, ha a jelölt gyengén felelt, felszólítottam, beszéljen arról, mit legjobban tud – hátha menthető. Úgy tudom, minden lelkiismeretes kollégám szintén így járt el. Főtárgynál teljes szigorral jártam el. Különösen az értekezés bírálatában.” MARCZALI: *I. m.*

katolikus néppártiak vádoltak csalással egy zsidó tanárt és zsidó tanítványát, az elejétől fogva felekezeti jelleget és jelentést adott az etikai vétség vádjának. A Marczali elleni sajtótámadások alaphangját a Katolikus Néppárt lapja, az Alkotmány adta meg *Csalás az egyetemen* című cikkében, melynek konklúziója: „Ha van még tudományos becsület és közéleti erkölcs Magyarországon, Marczali Henriket el kell taposniok. Nem szabad az egyetemre zsidó tanárokat bocsátani. Becsületes tanár nem ülhet többé egy sorba Marczalival.”³⁵ A rektori tanács szinte vizsgálat nélkül elmarasztalta Marczalit, mire az fegyelmit kért maga ellen, hogy kikényszerítse az alapos vizsgálatot. A fegyelmi bizottság végül tisztázta a történetet, de a közben Marczali által megindított rágalmozgás per egészen 1914-ig elhúzódott.³⁶

Az értelmiségi szerepben³⁷ fellépő galileisták kiálltak Marczali mellett, noha hangsúlyozták, hogy az ő ügye nem a galileisták ügye: történelmi materialista történelemfelfogásukból adódóan ugyanis a historista Marczalit az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló osztálytudomány művelőjének tartották, aki magában véve éppen annyira érdemli meg a kör szabadgondolkodó fiatalságának rokonszenvét, mint a Marczalit „üldöző” tanártársak. Hogy mégis diákgyűlést hívtak össze a professzor ügyében, az annak köszönhető, hogy „Marczali Henrik ügye még sem magánügy”. A diákgyűlés összehívásával kapcsolatban felhívást tettek közzé, amelyben exponálták álláspontjukat, miért tekintik közügynek a meghurcolt egyetemi tanár ügyét. Mint már előrevetítettem, a megtámadott Marczali ügye mellé állva a tudomány és az egyetem autonómiája védelmének lehetőségét látták. „Mert nem magánügy az a harc, amelyet a klerikalizmus évtizedek óta a budapesti tudomány-egyetem birtokáért folytat. Egyetemünk állami jellege a tanszabadságon és az autonómián épül fel és ha ezek megdőlnek, úgy egyetemünk ismét a klerikalizmus martaléka lesz!”³⁸ Mivel a galileisták történelemszemléletük ablakából Marczalit – például a radikális hős Piklerrel szemben – „a megalkuvó tudomány” képviselőjének látták, éppen ezért ítélték úgy, hogy a klerikalizmus minden addiginál nagyobb támadásba lendült az oktatásban és a tudományos életben: a „megalkuvás” már nem elég, olvassák Marczali esetét: „a klerikalizmus nem megalkuvást, hanem feltétlen behódolást kíván”. „Egyetemünkön immár nemcsak a bátor, de még a gyáva tudománynak is meg kell hátrálnia a teljes tudománytalanság előtt. A klerikális statárium felfüggesztette az egyetemen a tanszabadságot!”³⁹

A három képviselő akcióját úgy interpretálta a Galilei Kör, hogy ezzel közjogi minőségükkel „súlyosan visszaélve” a budapesti tudományegyetem autonómiájába illetéktelenül beavatkoztak. A rektor ugyanis a Marczali-üggyel kapcsolatos hirdetményében említette, hogy egy politikai párt és annak napilapja bírta rendkívüli intézkedésre. Ám „A közvélemény hallgatott” – sújtanak le az eredeti felhívásban külön sorba helyezett, dőlt betűvel kiemelt mondattal. Majd még egyszer: „A politikai klerikalizmus üzelmeit a polgárság kö-

³⁵ GÖRCSÖNI Dénes: *Csalás az egyetemen*, Alkotmány 1910. január 22.

³⁶ ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Osiris, Budapest, 2011, 269.

³⁷ A közügyekben felszólaló új típusú értelmiségi szerepéről, mely Zolának a Dreyfus-ügyben tett nevezetes állásfoglalásával született, lásd BALÁZS Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*, Napvilág, Budapest, 2009.

³⁸ *Jelentés a Galilei Kör 1909/10. évi működéséről*, Budapest, 1910, 7.

³⁹ *Uo.*

zönnyel szemlélte.” De még ennél a közönynél is „szomorúbb és jellemzőbb” jelenséggént értékelték, hogy a botrány kipattanása katolikus és zsidó részről egyaránt „a felekezeti klerikalizmus fellobbbanását” idézte elő.⁴⁰

A katolikus „klerikalizmussal” szemben azonban nem a zsidó (amelyről szintén azt állították a galileisták, hogy „korlátolt és szánalmas”) vagy bármely felekezeti klerikalizmust kell szembehelyezni, ez következik a Galilei Kör már ismertetett szabadgondolkodó-ateista jellegéből, hanem „bátor és öntudatos antiklerikalizmust”.⁴¹ A „katolikusok”, „protestánsok” és „zsidók” közti ellentétek csak álellentétek, a lényegi küzdelem a szabadgondolkodást elnyomó klerikalizmus és a tudatot felszabadító antiklerikalizmus politikája között folyik – érveltek kiáltványukban.

Megfogalmazott programjuk: „Ha az egyház a tanszabadságot támadja meg, arra a felekezetiellenes oktatás követelése legyen a válasz és ha az egyetemi vagyon után nyúl, a szekularizáció harckialtását szegyezzük vele szembe! Félre a katolikus és zsidó klerikalizmussal! Éljen az antiklerikális diákmozgalom!”⁴²

A Galilei Kör tervezett antiklerikális diákgyűlését azonban betiltották, így nem tartathatták meg a nyilvánosnak szánt rendezvényüket. Ezért 1910. április 30-án az Intim színházban (a későbbi Sándor téri Omnia moziban) egy visszafogott felolvasó üléssel foglaltak állást „a klerikális hajszával” szemben.⁴³ „Álláspontunk tisztasága és fellépésünk határozottsága csakhamar csöndet teremtett az egyetemen” – írják jelentésükben a saját szerepük retorikai eltúlzásától vissza sosem riadó galileisták.

A Marczali-ügy tehát alkalmat adott a Galilei Körnek a mindennemű – mert egyként „korlátoltnak és szánalmasnak” tartott – felekezeti „klerikalizmus” elleni álláspontjuk megfogalmazására. Érdekes azonban, hogy az egykori galileisták visszaemlékezéseiben nem találtam nyomát az esetnek. Tömöry Márta sem említi a Galilei Kör történetében. Ennek okát Marczali Henriknek az 1920 és 1945/49 utáni historiográfiái kánonban egyként elfoglalt periferikus helyzetében látom.⁴⁴

A műegyetemi oltár körüli harcok

A műegyetemi katolikus oltár emelése azért számított különös jelentőségűnek a galileisták perspektívájából, mert abban a klerikális reakció minden addigi határt átlépő expanzió-

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo., 8. A röpiratról és a Galilei Kör által indított mozgalomról lásd *A Marczali-ügy*, Világ 1910. április 28.; *A Marczali-ügy*, Világ 1910. április 29.

⁴³ Lásd *Klerikalizmus az egyetemen*, Világ 1910. május 29.

⁴⁴ A Horthy-korszakban azért szigetelődött el a történet, mert 1919-ben Kun Bélával is találkozott, és elvállalta az Országos Levéltári Tanács elnökségét. Ezért 1919-ben szabadságotlák, 1924-ben végképp elbocsájtották a budapesti tudományegyetemről. 1945 után pedig Marczali történetírása (szemléletéről lásd ROMSICS Gergely: *Történetpolitikai gondolkodók = A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 414–416) nem illeszkedett az Andics Erzsébet által 1949-ben, a Magyar Történelmi Társulat székhelyén meghirdetett programba (Andics székhelyéről lásd BARÁTH Katalin: *Történeti identitáskonstrukciók 1947–1968. Egyéni és kollektív önelbeszélések szövegközpontú megközelítései*, Phd-disszertáció, ELTE, Budapest, 2013).

jának szimbólumát pillantották meg, ez kiderül a recepciójukból. A „kultúrharcnak” addig ugyanis nem volt terepe „a rajztáblák és logaritmusok csendes birodalma”, a műegyetem, amelytől „az exakt tudományok művelése eddig eléggé távol tartotta a harcos klerikalizmust”.⁴⁵ Láthatjuk, a Galilei Kör retorikájában az egzakt tudományok (természettudományok, matematika, fizika, kémia) olyan viszonyban állnak a klerikalizmussal, mint a vámpírmesékben a fokhagyma vagy a feszület a vérszívókkal.⁴⁶ Legalábbis így tűnhetett 1911-ig, amikor is a műegyetemi segélyegylet, a Műegyetemi Segítő Egyesület szűzmáriás zászlójának „felavatása” – tulajdonképpen szentelése – „oltárral, misével, pappal ment végbe”, és „ezzel szigorúan katolikus jellegű ünnep lett a Műegyetem ünnepe”.⁴⁷

A szabadgondolkodó diákság a saját elbeszélésében tartózkodott az ünnepség megzavarásától, ám annak végeztével a galileisták nyilvános diákgyűlést hívtak össze, hogy azon tiltakozzanak „a klerikalizmus újabb térfoglalásával szemben”. Az egyházi szertartást ugyanis önmagán jóval túlmutatóan úgy interpretálták: azzal, hogy a szövegen átütő iróniával fogalmazva „a felekezeten kívüli magyar állam felekezeten kívüli tudományos intézete a római katolikus vallás szertartásainak színhelyévé vált”, a háborús retorikában ellenség klerikálisok bevették ama egzakt tudományokat oltalmazó műegyetemi falakat, amelyeken „még a keresztmozgalom hullámai is megtörték”.⁴⁸

A galileisták „impozánsnak” nevezett⁴⁹ gyűlésén a vezető galileisták, Székely Artúr, a kör Polányi Károlyt követő elnöke és Scheff-Dabis László főtitkár (későbbi elnök), valamint Stein Frigyes és Téry Tihamér iránykijelölő felszólalásai után határozati javaslatban tiltakoztak az ellen, hogy „a tudományos kutatás céljait szolgáló intézetben más nézőpont, mint az elfogulatlan és előítélet nélkül való tudományé érvényesülhessen”. Márpedig az oltárban a tudományos nézőpont helyett a klerikális aspektust látták.

Hangsúlyozandó, hogy ezt a klerikalizmust kifejezetten *támadóként* pozicionálták, a tudomány otthonára támadó sötét, középkori fenevadként, amint az az antiklerikális szövegek szubtextusaiból kitetszik. A gyűlésen elfogadott határozati javaslatot „a klerikalizmus visszaszorítására” háromszáz hallgató írta alá, legtöbbjük nem volt tagja a Galilei Körnek. Ezt követően szabadgondolkodó diákokból álló küldöttség kereste fel vele a rektort, hogy átnyújtsa a javaslatot. Ám a műegyetem rektora nem volt hajlandó fogadni a tiltakozókat. Bizonyára nem függetlenül attól, hogy előzőleg a Szent Imre Kör küldöttsége is felkereste őt, sejtetik az esetről beszámoló galileisták az *elhallgatás* retorikai húzásával a Szabadgondolatban; azzal, hogy nem fogalmazták meg karakteresen állításukat, hanem csak szorosán egymás mellett szerepeltetnek két nem feltétlenül összefüggő eseményt, ezzel keltve az ok-okozati összefüggés érzetét. Erre válaszul az át nem vett határozati javaslatot a galileisták falragaszok formájában publikálták az egyetem falain.⁵⁰

⁴⁵ A műegyetemi oltár, Szabadgondolat 1911/2. (hálózati verzió: http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1911/1911_02.pdf).

⁴⁶ A démonizáló retorikában a helyi értékek állandóak: a démonizálás kölcsönösen működik.

⁴⁷ A műegyetemi oltár.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ A Galilei Kör, Szabadgondolat 1911/3. (hálózati verzió: http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1912/1912_03.pdf).

⁵⁰ A műegyetemi oltár.

Az eset érdekessége,⁵¹ hogy ezt követően nemcsak a „klerikális”, de a „liberális” médiumok is bírálathoz részesítették a Galilei Kör falragaszos akcióját. A Szabadgondolat szerzője értetlenséggel vette tudomásul, hogy még a szabadkőművesség radikális szárnyának álláspontját reprezentáló Világ is (bizonyára ezt kell érteni „liberális”, „polgári” sajtó alatt) „a műgyetemi zavarok kapcsán a Galilei Körtől féltette a felekezeti békét”. „Holott – állítja markánsan a Szabadgondolat – a harcot nem a Galilei Kör, hanem a felsőbb körök tetszését minden áron megnyerni akaró néhány reakciós diák provokálta. Az akció nemcsak a Galilei Körnek, hanem minden antiklerikális, szervezett és szervezeten kívüli hallgatónak együttes akciója volt.”⁵²

Mindenesetre a műgyetemi oltár emelésében a galileista véleményformálók olyan kihívást láttak, amely a őket erősíti. Azt ugyanis, hogy az antiklerikális határozati javaslatot többségében a Galilei Körön eddig kívül állók, nem körtagok írták alá, úgy értelmezték, hogy újabb erőket nyertek „az eddig indifferens, a mozgalmától tartózkodó ifjúság” köreiből is: vagyis hogy a kör minden klerikális csapástól csak erősebb lesz.

A Galilei Kör „antiklerikális” előadássorozata és ennek recepciója

A Galilei Kör 1912-re érezte elég erősnek magát ahhoz, hogy szinte „keresztes háborút” hirdessen a „klerikalizmus” ellen. 1912 januárjában–februárjában három vitával egybekötött demonstratív előadást rendeztek „a klerikalizmus elleni küzdelem erősítésére”.⁵³ Az előadók Kunfi Zsigmond és Fáber Oszkár voltak. Tisza István és értelmiségi holdudvarának folyóirata, a Huszadik Század ellenpólusaként életre hívott konzervatív-liberális Magyar Figyelő azonban mindeme tevékenységet nem az egyház, hanem az Isten elleni háborúsággént interpretálta: „A »Galilei Kör« már évek óta makacs és elszánt harcot hirdet az Isten és a tételes vallások ellen. [...] Miután a kör e tárgyban nem adott ki hivatalos statisztikát [utalás *A budapesti diáknymor* című statisztikára], csak fantáziánk segítségével tudjuk elképzelni, hogy Pollacsek [Polányi] és Morbitzer [?] elvtársak hány hívót vettek el egyházaiktól. Mostanában azonban a *csendes halátság* már nem elégíti ki a fiatal, tettvágyó radikalistákat, és ezért elhatározták, hogy nyíltan megüzenik Istennek a háborút.”⁵⁴ A „csendes halátság” Péter apostol történetére és Jézus szavaira tett nyilvánvaló utalás, és eme evangéliumi fordulatnak az antiklerikális Galilei Körre alkalmazása előre kijelöli, hogy az ironia lesz a Magyar Figyelő Galilei Kör-recepciójának meghatározó eleme.

Az egyik nézőpontból klerikalizmus elleni hadjárat, a másik nézőpontból az Isten elleni háború első csatája Kunfi Zsigmondnak 1912. január 21-én megtartott *Alkalmasság a vallás a szociális feladatok ellátására?* című előadása volt, amelyről még a Galilei Kör iránti szimpátiával nem vádolható, Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlap is azt írta, hogy

⁵¹ Amelyről Rákosi Máttyás is beszámol emlékirataiban: RÁKOSI Máttyás: *Visszaemlékezések, 1892–1925*, I., Napvilág, Budapest, 2002, 100.

⁵² *A műgyetemi oltár*.

⁵³ *Jelentés a Galilei Kör 1911/12. évi működéséről*, Budapest, 1911, 9.

⁵⁴ *A budapesti radikalizmus főiskolai kirendeltsége*, Magyar Figyelő 1912/I.

„tudományos előadásnak nem volt ekkora közönsége Budapesten”.⁵⁵ És majd ennél is nagyobb sikert aratott egy kiugrott piarista szerzetesnövendéknek, Fáber Oszkárnak *A szerzetesrendekről* tartott január 28-i előadása.

A Galilei Kör antiklerikális előadás-sorozatának nyitányát tehát Kunfi Zsigmond tartotta, aki korábban hosszabb tanulmányt írt a francia kultúrharcról.⁵⁶ Kunfi visszatérő előadója volt a Galilei Körnek. A galileisták és Kunfi legfontosabb összekötője Sós Aladár volt, a kör egyik alapítója, a törzsgárda tagja, aki temesvári középiskolásként Kunfi tanítványa volt, s Temesvárról érkezett a fővárosba.⁵⁷

A Magyar Figyelő tudósított az előadásról, noha Kunfi Zsigmond helyett következetesen Kunfi Péter nyugalmazott reáliskolai tanárról ír. De a lap által leírt előadó kétségtelenül Kunfi Zsigmond: „ez a törekvő fiatal ember néhány esztendő előtt mindenáron elveinek *vértanuja* szeretett volna lenni, és e célból egy vidéki reáliskola keretein belül nagyszabású tevékenységet fejtett ki, egyebek közt paralizist fedezett fel az Árpád-kori királyokon és az utcasarkokon forradalmi szónoklatokat tartott”. A „reakció” azonban nem vett tudomást „a tanár úr fészkelődéséről”, aki pedig „Budapesten akart tribunus plebis lenni” – mutatja be Kunfit a Magyar Figyelő.⁵⁸ Hogy ezt lefordítsam: a Magyar Figyelő nyilván Kunfinak *A hazafiság revíziója* című cikksorozatára utal, amelyet még temesvári tanárként küldött be a Népszavába.⁵⁹ Aztán elhagyta Temesvárt, a Szocializmus című folyóirat megindítása után Garamiék hívására Kunfi 1907-től szerkesztő és a vezető szociáldemokrata elméleti író lett, mondhatni főállású budapesti szociáldemokrata politikus, 1918/1919-ben pedig majd miniszter és népbiztos.⁶⁰

Az nem derül ki a tudósításból, előadásában Kunfi miként érvelt az egyház szociális feladatainak ellátásával kapcsolatban. A Magyar Figyelő szerint sehogy: „A nyugalmazott tanár úr megtartotta előadását és röviden, tömören, mondhatnók gyilkosan végzett a vallások intézményével. [...] Kunfi] nem merül bele a részletekbe, hanem egyetlen egy cézári kézmozdulattal sujtja *máglyára* az összes hitelveket és intézményeket” (kiemelés: Cs. P.). Felhívnám a figyelmet a „máglya” képére: konzervatív-liberális perspektívából a radikális szabadgondolkodók ugyanis *inkvizítorokként* tűnnek fel. Ez a megfogalmazás az, amit maga Tisza István fejtett ki *Szabadgondolkodás* című írásában. Tisza szerint a szabadgondolkodók a legnagyobb véleményterroristák.⁶¹ A *véleményterrorista* kifejezés alkalmazá-

⁵⁵ Jelentés a Galilei Kör 1911/12. évi működéséről, 9.

⁵⁶ KUNFI Zsigmond: *A francia kultúrharca*, Deutsch, Budapest, 1906. Ugyanehhez a kérdéshez szól hozzá Székely diák [SZÉKELY Artúr]: *A francia szeparáció története*, Szabadgondolat 1912/5. (hálózati verzió: http://mtdaportal.extra.hu/szabadgondolat/1912/1912_05.pdf).

⁵⁷ SÓS Aladár: *Emlékeim a Galilei Körrel*, Budapest 1968/8., 12–14.

⁵⁸ A budapesti radikalizmus főiskolai kirendeltsége. (Kiemelés: Cs. P.)

⁵⁹ Kunfi ügyéről és az ellene indított vizsgálatról lásd ADY Endre: *Egy új Somló-ügy* = ADY Endre *Összes prózai műve*, Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/ady61.htm>.

⁶⁰ LITVÁN György: *Egy magyar néptribun emlékére. Kunfi Zsigmond (1879–1929)* = Uő.: *Sorstársak és kortársak*, Noran, Budapest, 2008, 48–51.

⁶¹ Tisza azt állította, hogy a szabadgondolkodást éppen a szabadgondolkodók veszélyeztetik. „A mi napjainkban a gondolkodás szabadságát nem a hatalmon levő”, „nyers erőre támaszkodó” „tekintély zsarnoksága tiporja el”. Egykor valóban így volt, de ez már történelem. A 20. századot már éppen a „pezsgő szellemi élet jellemzi”, vagyis nem hogy a gondolkodás, de még a gondolatok közlése is szabad. Hiszen

sával szemben föl lehetne vetni, hogy az egy mai kifejezés ahistorikus alkalmazása, de a „terrorista” kép már a Magyar Figyelő szerzőinél is felbukkan: „orthodox terrorizmus” az, „amely liberális ifjúságnak nevezi magát és amely hovatovább zsarnokabb zsarnokká lesz”, mint úgymond az a hatalom, amely állítólag „üldözi” a „sok kis magyar Galileit”.⁶²

A Tisza István köréhez tartozó Magyar Figyelő-szerzők olvasatában a galileisták nem hogy vallásosan ateisták, de már inkvizitori dühvel, lendülettel és erőszakossággal mennek neki a vallás intézményeinek – ezt pillantották meg Kunfi előadásában is. Kunfi is vértanú akart lenni. Pikler Gyulát pedig a kör egyetemi pápájának nevezték. Miért? „A szabadgondolkodók ugyanis igen türelmetlen és intranzigens urak, akik az inkuizíció legjobb napjaira emlékeztető buzgósággal szaglászhatnak eretnekek után és bizonyára élénken sajnálják, hogy ítéleteiket csak papíron és nem egyúttal máglyán hajthatják végre.”⁶³

A lap így zárja a Galilei Kör antiklerikális rendezvényéről adott tudósítását: „A fiatal galileisták visítottak az örömtől, amikor Kunfi kijelentette, hogy ő modern ember [...] és semmiféle vallásra nincs szüksége. [...] »Végre« kiáltotta egy tizenhét esztendő elvtárs az ajtóban és hangján keresztül csengett a mélységes meggyőződés, hogy mindazon kérdéseket, amelyek az emberiséget évezredek óta izgatják, most radikálisan egyszer és mindenkorra megoldották.”⁶⁴ A felkiáltó fiatalemberről megállapítja a tudósító, hogy néhány év múlva, amikor tanultabb és bölcsőbb lesz, banni fogja eme fiataalkori, hübrisikus megnyilvánulásait.⁶⁵ A fiatal galileistával szemben Kunfi vallásellenességét nem „fiataalkori eltévelyedéssel”, hanem sértett hiúságával magyarázták,⁶⁶ miszerint hiába állapított meg paralízist az Árpádokról, botrányosnak szánt írásából nem lett országos ügy. A néptribun pózában tetszelgő Kunfi súlytalan személyiség – implikálja a Magyar Figyelő, amely szerint Kunfi „egy meghiusult vértanúság egész gyűlöletével gondol mindazokra, akiknek az évezredek folyamán mégis sikerült vallási meggyőződésükért martirhalált szenvedni”.⁶⁷

A Magyar Figyelő tudósításában nevetségessé tett Kunfi azonban nemcsak könnyen befogadható előadások tartásával, hanem egészen cizellált eszközökkel is kivette a részét

a szabadgondolkodók is elmondhatják véleményüket. Tisza más veszélyt azonosít: „A mai nemzedék gondolatszabadságát egészen más veszély fenyegeti. A hypermodern jelszavakból táplálkozó félműveltség terrorizmusa ez, amelynek vásári lármája betölti a modern kultúra épületét (hiszen az értelmi világban is annál kongóbb hangot ad minden tárgy, mentől üresebb) s a félműveltség egész türelmetlenségével és elbizakodottságával hurrog le minden ellenvéleményt.” „Nekünk a gondolkodás szabadságát a »szabadgondolkodók« ellen kell megvédenünk.” TISZA István: *Szabadgondolkodás*, Magyar Figyelő 1911/I., 5–8.

⁶² Az ízléstelenség áprilisi ünnepe, Magyar Figyelő 1913/II., 153.

⁶³ A szabadgondolkodók és Vázsonyi, Magyar Figyelő 1911/III., 326.

⁶⁴ A budapesti radikalizmus főiskolai kirendeltsége.

⁶⁵ A tudósítás egyben forrás is arra nézve, hogy a Galilei Kör előadásait nemcsak egyetemisták, hanem már középiskolások is látogatták, köszönhetően a galileista szervezésnek, noha számomra kérdés, honnan tudhatta a Magyar Figyelő munkatársa, hogy a fiatalember tizenhét, és nem – mondjuk – tizenkilenc éves.

⁶⁶ A jobboldali elbeszélések jellemző magyarázó sémája, hogy az antipátiával szemlélt vezetőik radikalizálódását sértett hiúságuk okozza: gondoljunk csak a *Bujdosó könyvre* mint a jobboldali elbeszélések szélsőséges példájára, amelyben a kettejük párbajában alulmaradó Károlyi sértett hiúságában öleti meg Tisza Istvánt – nem melleleg galileisták közreműködésével, állítja Tormay Cécile; lásd CSUNDERLIK Péter: „Tudóvész diákok”. A galileisták képe Tormay Cécile *Bujdosó* könyvében, Kommentár 2012/3., 66–78.

⁶⁷ A budapesti radikalizmus főiskolai kirendeltsége.

az antiklerikális küzdelemből. Ő volt, aki magyarra fordította Anatole France-tól az *Angyalok lázadását* (*Párttűtő angyalok* címen).⁶⁸

Érdekes, bár 1919 utáni politikai-ideológiai nézeteltéréseikkel – és igen: a *hiúsággal* is – magyarázható, hogy Rákosi Mátyás legalább olyan rossz véleménnyel volt a galileista lányt, Rónai Boriskát feleségül vevő Kunfiról,⁶⁹ mint a Magyar Figyelő. Rákosi nagy ambíciójúnak, de egy középiskolai tanár műveltségével bírónak írta le Kunfit, akinek elismerte ugyan jó szónoki képességét és újságírói hajlamát, ezek azonban nem pótolták a mélyebb marxista műveltség hiányát. Az elmélyültség hiánya Kunfi jellemhibájából következhetett, mivel Rákosi szerint „cinikus, csapongó, könnyen lelkesedő, de még inkább csüggedő” ember volt, akinek forradalmi frázisai mögött – melyeket „szívesen használt és puffogatott” – „hiányzott az igazi forradalmi tartalom”.⁷⁰ A csüggetésgre tett megállapításnál említsük meg, hogy Kunfi valóban depresszióra hajlamos volt, a bécsi emigráció perspektívatlanságában rá is szokott a morfiumra, ami szerepet játszott 1927-es korai halálában.⁷¹ Morfiumélvezetét előszeretettel emlegették a jobboldali elbeszélők a mérsékelt Gratz Gusztávtól a radikális Tormay Cécile-ig.⁷²

A Galilei Kör másik nagy antiklerikális előadását Fáber Oszkár prezentálta a magyarországi szerzetesrendekről. A kör élesen bírálta a szerzetesrendek magyarországi kiváltságait, már a galileisták első szervezett megnyilvánulásainak egyikében, az érettségiző középiskolásoknak szóló 1908. májusi felhívásukban hangsúlyozottan negatív kontextusban említették őket. Azt állították, hogy míg „az ország elvérzik a kivándorlás által” a földhiány és a szegénység miatt, amíg „kivándorlók százezreinek az édes honból csak egy koldusbot jut”, addig a kormány nemhogy befogadja a Franciaországból 1903-ban a kultúrharc keretében kiutasított szerzetesrendeket, de egyenesen „tejjel-mézzel édesgetik ide Franciaország kiűzött szerzeteseit és apácáit”.⁷³

A „tejjel-mézzel” fordulat asszociációs mezője adja a feltételezést, hogy a galileisták retorikájukban a korabeli Magyarországot a „klerikálisok” Kánaánjának tekintették. A szerzetesrendekről a kiugrott piarista szerzetes, Fáber Oszkár tartott előadást

⁶⁸ Anatole FRANCE: *Párttűtő angyalok*, Népszava, Budapest, 1917.

⁶⁹ Mivel nem tartozik a Galilei Kör történetéhez, csak röviden foglalom össze a kör afféle társasági botrányát. A csoportban oktató szociáldemokrata Rónai Zoltán galileista húga, a csinos Rónai Boriska „szép, szőke, rózsaszínű bőrű medika volt, akinek a kör fél vezetősége csapta a szelet”. Am Rónai Boriska a sokkal idősebb előadóhoz, Kunfi Zsigmondhoz ment feleségül, ezt pedig „úgy tekintették a csalódott udvarlók, mint a galileisták árulását” (RÁKOSI Mátyás: *I. m.*, I., 75). Rákosi talán ezért sem volt túl jó véleménnyel Kunfi Zsigmondról, nemcsak politikai-ideológiai okokból.

⁷⁰ *Uo.*

⁷¹ Kunfi Zsigmond életéről bővebben lásd ERÉNYI Tibor: *Kunfi Zsigmond*, Akadémiai, Budapest, 1974.

⁷² Gratz Kunfi 1919-es szerepvállalásáról írva: Lukács Györggyel „együtt állt a közoktatásügy élén Kunfi (Kunstätter) Zsigmond, középiskolai tanár, akinek a morfiumélvezet hatása alatt megrongált idegrendszere eleinte nagy gyönyörűséget talált a proletárdiktatúrában, melynek magasztos voltát ékes szavakban dicsőítette. Később maga is megundorodott tőle és mint a kommunizmus jobbszárnyának vezetője állást foglalt a rendszer szükségtelen brutalitásai és kegyetlenkedései ellen, de azért mindvégig kitartott mellette” (GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920* [Magyar Szemle Társaság, 1935], reprint, Akadémiai, Budapest, 1992, 100). Lásd még TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–19-ból* [1920], Lazi, Szeged, 2009.

⁷³ Idézi KENDE: *I. m.*, 80–81.

a Galilei Körben. Fáber a Fővárosi Könyvtár munkatársa volt az ott 1904 óta ott működő Szabó Ervinnel (Szabó 1911-ben lett ott igazgató). Fáber Oszkár a Fővárosi Könyvtárban írta *Egy szerzetes naplója* című művét, egy igazi mai értelemben vett botránykönyvet.⁷⁴ És tegyük hozzá, hogy Fáber szabadkőművesként tagja volt a Jásziék alapította Martinovics páholynak, tehát igen közel állhatott Jászi Oszkárhoz is. Fáber előadását kétnapos, „emlékezetes”⁷⁵ vita követte a Galilei és a Szent Imre Kör tagjai és előadói közt. A vitáról tudósított a Világ, és benyomásokat is fűzött hozzá,⁷⁶ de Kelen Jolán is részletesen elbeszéli emlékiratában a vitaestet, Fáber Oszkár és Prohászka Ottokár retorikai összecsapására összpontosítva:

„Hadd emlékezzem itt meg a nagy hitvitákról, amelyekre ezek a szent egyesületek kivonultak. A mi szónokunk a Galilei-körben dr. Fáber Oszkár volt, ez az aranyaszájú kiugrott szerzetes, aki ellen hiába állt ki akár maga a nem kevésbé aranyaszájú Prohászka Ottokár püspök úr is. A püspök úr marxista idézeteket forgatott a szájában, míg Fáber Oszkár az ó- és újtestamentumból szedte bizonyítékait, amíg csak meg nem unta, és rá nem ripakodott a püspökre: – Ne beszéljen! Voltam én is az istengyárban! Én is segítettem fényesíteni az úristen glóriáját, amíg meg nem jött az eszem! Erre a püspök úr megsértődött, és teljes ornátusában kíséretével együtt távozott. A két tábor azonban tovább viaskodott.”⁷⁷

A beszámoló érdekessége – azon túl, hogy a jelölők szintjén egy ókeresztény szent, Aranyaszájú Szent János (Joannesz Krizosztomosz) epiteton ornansának átvételével jelöli ki Fáber Oszkár kiemelt helyét az antiklerikális ikonográfiában –, hogy Kelen idézi Fáber bizonyára igen szellemesnek tartott visszavágását, amikor az antiklerikális előadó igencsak tekintélyelvű módon további érvek helyett „kiugrott kispapságának” bennfentességére hivatkozik ultima ratióként: volt ő is az „istengyárban”. Ezzel egy galileista támasztja alá azt a jobboldali, például a Magyar Figyelőben megfogalmazott vádat, miszerint a szabadgondolkodók valójában vitaképtelenek, akik nem hallgatják meg vitapartnereik ellenérveit, és – Herczeg Ferenc hasonlatával – olyanok mint a fajdkakas, aki csak saját durrogását hallja.⁷⁸

Szemben egy háborúval, egy intellektuális küzdelemben mindig a legerősebb ponton kell támadni, ezért szentelhetek a galileisták kiemelt figyelmet Prohászkanak a Szabadgondolat hasábjain. Paradigmatikus a *Prohászka a szabadgondolkodó* című 1911-es jegyzet,

⁷⁴ Szántó Rezső visszaemlékezése, lásd *Tanúságtevők 2. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1905–1918. október*, szerk. Petrák Katalin, Kossuth, Budapest, 1976, 54. Arról, hogy a könyvtáros Fáber könyvek ajánlásával (konkrétan Fischer Sándornak német nyelven írt Petőfi-életrajza említették) miként irányította a könyvtárlátogató középiskolásokat: *Uo.*, 55.

⁷⁵ *Uo.*, 61.

⁷⁶ DOKTOR: *A szerzetesek. Impressziók a Galilei Kör vitájáról*, Világ 1912. február 6.; *A szerzetes-vita*, Világ 1912. február 7.

⁷⁷ KELEN Jolán: *Eliramlik az élet...*, Kossuth, Budapest, 1976, 60–61.

⁷⁸ „A radikálisok egyre hangoztatják, talán maguk is elhiszik, hogy új utakon vezetik a nemzetet. Ha hátra tekintenének és látni akarnának, akkor meg kellene érteniök, hogy csapatjuk elhagyatottan és ismeretlenül botorkál a homályban, napról napra távolodik a magyarságtól és maholnap pendantjai lesznek a külföld magyarjainak: a belföld idegenjei. Még az is, amit ők európai kultúrának neveznek, az ő közvetítésükkel jargon-kultúrává züllik. Ők azonban nem látnak és csak a saját hangjukat képesek meghallani, akár a dürgő fajdkakas.” (HERCZEG Ferenc: *Radikális nemzetiségi politika*, Magyar Figyelő 1911/I., 343.)

amely annak kapcsán született, hogy Prohászka műveit radikalizmusuk miatt indexre tette a Vatikán: „A tudománnyal az egyház érdekében űzött prostitúciót mi szabadgondolkodók keményen elítéljük s mi is indexre tesszük Prohászka írásait.”⁷⁹ Prohászka lényegében ügynökként koncipiálták, mint akinek célja, hogy mímelt radikalizmusával a radikális tömbről szakítson le radikálisokat.

Arról, hogy radikalizmusa és szocializmusa, művei vatikáni betiltása miatt a galileisták mennyire nem tudták elhelyezni Prohászka kurrens politikai-eszmetörténeti térképen, és ezért végül legkézenfekvőbb módon egy „zavarkeltést” végző katolikus ügynökként azonosították („megjátszotta a szociális pap szerepét”⁸⁰), tanulságos forrás a Fáber Oszkár és Prohászka Ottokárral részletesen foglalkozó Rákosi Máttyás emlékirata. Ő Fábert és Prohászka egyaránt az egyik és másik oldalnak az egymás elleni küzdelemben alkalmazott egyfajta *csodafegyvereként* írta le. Mivel Fáber maga is katolikus pap volt, „megfelelő szaktudással rendelkezett” – írja Rákosi. Olvasatomban a szerzetességről és papságról *szakmaként* értekezni, és ezzel varázstalanítani legalább annyira dehonesztáló, mint a katolikus vallásra alkalmazott üzlet stratégiai metafora korábban bemutatott következetes végigvitele. Rákosi szerint Fáber katolikus „szaktudásának” volt köszönhető, hogy „amikor az imperialista reakció a világháborút megelőző években minden erejét latba vetette, az egyházat is mozgósította, s ebben a harcban Faber Oszkár verhetetlen volt”. Mikor antiklerikális előadókörútjain, különösen vidéken „jó nevű helyi papok kiálltak vele csatázni”, „mindig a rövidebbet húzták”. Látható, hogy az antiklerikális *küzdelemről* író galileisták még visszaemlékezéseikben is egyszerűen képtelenek kilépni a háborús retorikából: az egykori antiklerikális vita fél évszázad múltán is csata. Fáber Oszkáról még megjegyzi Rákosi, hogy „talpraesett, fordultatos debatter, jó, kicsit demagóg szónok is volt”, aki „pompásan ismerte az egyház és a klerikalizmus gyenge oldalait”.⁸¹ Nem csoda, hogy 1919-ben Fáber a kommün egyházügyi megbízottja lett.⁸²

Rákosi historizál, amikor a szereplőket, Fábert és Prohászka elhelyezi a saját történetünkben azzal, hogy hangsúlyozza az antiklerikális küzdelem egykori jelentőségét. Egy retorikai megengedő gesztussal elismeri, „ma” – vagyis az 1950-es évek végén, amikor Rákosi memoárírásba fogott – „amikor az egyház anyagi hatalma majdnem megszűnt, s ideológiai befolyását is megtépázták a szocializmus világraszóló győzelmei, alig érthető”, hogy 1911–12-ben mekkora tétje volt az antiklerikális küzdelemnek, és hogy miért váltott ki akkora érdeklődést az értelmiség és a munkásság köreiben „a klerikalizmus és az egyházi reakció elleni harc”.⁸³ „Akkor azonban a nagybirtokkal és vagyonnal rendelkező katolikus egyház a magyar reakció egyik legveszedelmesebb oszlopa volt s az ateista propaganda, valamint a klerikalizmus elleni harc a feudális-kapitalista koalíció elleni küz-

⁷⁹ *Prohászka a szabadgondolkodó*, Szabadgondolat 1911/3. (Hálózati verzió: http://mtdportal.extra.hu/szabadgondolat/1911/1911_03.pdf.)

⁸⁰ RÁKOSI: *I. m.*, I., 79.

⁸¹ *Uo.*

⁸² Ezért a tevékenységeért 1919 után börtönnel büntette az ellenforradalmi rendszer. Innen fogolycserével került a Szovjetunióba az 1920-as években.

⁸³ RÁKOSI: *I. m.*, I., 80.

delem fontos szakaszának számított.”⁸⁴ Vagyis Rákosi nem valamely szabadgondolkodó-felvilágosító attitűdből, hanem a szocializmusért folytatott küzdelem perspektívájából tulajdonított kiemelt jelentőséget az antiklerikális programnak.

Az 1910-es években folyó antiklerikális–klerikális küzdelemben az „egyházi reakció” „igen változatos taktikával” védekezett, ezek közül a legsikeresebb az volt – írja Rákosi –, hogy a „jó svádájú, könnyű tollú”, „jó szónok” Prohászka Ottokár „megjátszotta a »szociális pap« szerepét”.⁸⁵ Rákosi abban sem biztos még fél évszázad múltán sem, az vajon nem szerepjátszás volt-e, hogy Prohászka szlovákos kiejtéssel beszélt (anyag = ányág), legalábbis Rákosi retorikája ezt inszinuálja. Rákosi is kiemelte, hogy Prohászka szerepéről komoly vita bontakozott ki a Galilei Körben „radikális” művei pápai indexre tétele után. A visszaemlékező volt pártfőtitkár amellet foglalt állást, hogy bár Prohászka csak szerepet játszott, hogy „kifogja a szelet” az antiklerikális agitáció és propaganda hálójából, amikor magára öltötte a „felvilágosult köntöst”, csak egyszerűen már túllépett egy határt a szerepjátszásban, ezért büntették katolikus oldalon. Hiszen ismert kép, hogy a maszk ránő az arcra. Ugyanakkor Rákosi azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy az indexre tétel és része volt az átgondolt klerikális tervnek: „ügyesen így akarták azt a látszatot kelteni, hogy Prohászka haladó és felvilágosult pap”. És ezzel már össze is állt az antiklerikális összeesküvés-elmélet. Annak megítélésében azonban, hogy Prohászka „ki fia-borja volt”, Rákosi értelmezési horizontját radikálisan leszűkíti annak utólagos tudása, hogy tudja, Prohászka 1919 után „a fasiszta reakció egyik lelkes patrónusa lett”.⁸⁶

Visszatérve Fáber előadásához és ennek vitájához: a Galilei Kör tagjai arra a szempontjukból nem túl meglepő következtésre jutottak a vita során, hogy a szerzetesrendek már nem segítik, hanem hátráltatják a nép kulturális fejlődését, mert „babonás hiedelemben tartják a népet”. A kérdésről egy ellenvitát rendezett a Szent Imre Kör, amelyre „az exkluzív tudományos élet képviselőit” hívták meg. A Szent Imre Kör elnöke, a későbbi népjóléti miniszter, Szántó Rezső szavaival „a budapesti papnevelde igazgatója”,⁸⁷ Vass József adott elő ezen az ellenvitán. Vassnak ez volt az az előadása, amelyet egy galileista csibészesség zavart meg: egyikük elbújt, valószínűleg a padláson, és a beszéd alatt elég jól hallhatóan füttyölte a *Marseillaise*-t.⁸⁸

Küzdelem a babonák ellen – A Veronika tükre kálváriája

A Galilei Kör a „babonák ellen” is fellépett, vagy legalábbis azon képzetek-eszmék ellen, amiket a galileisták „babonaként” koncipiáltak, a babonát lényegében a szabadgondolkodás ellenfogalmaként értelmezvén. A kör első nyilvános előadását a nagykanizsai születésű ügyvéd, a Társadalomtudományok Szabad Iskolája előadója, az Anatole France

⁸⁴ Uo., 79.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Uo., 80.

⁸⁷ *Tanúságtevők* 2., 61.

⁸⁸ RÁKOSI: I. m., I., 79.

életművével kiterjedten foglalkozó Harkányi Ede tartotta.⁸⁹ A galileisták szabadkőműves patrónusának kijelölt Harkányi *Tudomány és katolicizmus* címmel tartott előadást. Bírálta az egyházat, amiért a „szent hiedelmek” táplálásával támogatója a „babonáknak”. Harkányi előadása a Galilei Kör Könyvtára első füzeteként nyomtatásban is megjelent. A fiatalon elhunyt ügyvéd *A babonák ellen* címmel egy egész könyvet is szentelt a kérdésnek, amely a Társadalomtudományi Könyvtár sorozatban jelent meg.⁹⁰

A „babonák elleni küzdelem” jegyében mutatták be 1913-as márciusi emlékűnnepe-ségükön a Galilei Kör akkori alelnöke, az író és avantgárd irodalmi mozgalomban jelentős karriert befutó Németh Andor⁹¹ *Veronika tükre* című misztériumjátékát, amely egy középkori legenda születésén és egy dunántúli falusi életképen keresztül sulykolta az antiklerikális tanulságokat. „A darab a tizenötödik században játszódik egy kis faluban. A hőse, egy Veronika nevű kis parasztlány, beleszeret az új fiatal papba, aki ott néhány esztendeje működik, de maga előtt is letagadja iránta való vonzalmát, és hogy ne lássa többet, nem jár a templomba. A falusiak, akik felfigyelnek a leány különös viselkedésére, azt kezdik róla beszélni, hogy szent személy [...]. A fiatal és felvilágosodott pap az egyedüli, aki lenézi ezeket a bolondságokat, és elmegy Veronikáékhoz, hogy alaposan megmossa a leány fejét. Ez meg is történik, a pap megszegyeníti Veronikát, mire Veronika kútba veti magát. Ennyi a kis történet, tele freudi intenciókkal, és az akkor igen divatos lelki processzusok, áttételek, átváltozások és szimulációs ábrázolásával” – emlékezett vissza művére a darabot tizenkét óra alatt megíró Németh.⁹²

A Magyar Figyelő *Az ízléstelenség áprilisi ünnepe* címmel írt a bemutatóról. Németh Andor darabját, amelyről más helyen az is olvasható, hogy a modern magyar színház egyik fontos kísérlete, „együgyű” és „ízléstelen” „ifjúsági eltévelyedésként” azonosították.⁹³

A Magyar Figyelő csak a bemutatóról írt, ám egy kisebb tortúra volt, amíg az egyfelvonásos mű a bemutatásig eljutott. Ennek több állomása volt: előbb színház, majd engedélyt nem kaptak a galileisták Németh darabjának eljátszására, végül a Vigadóban mutathatták be, közel egyhónapos csúszással, 1913. április 16-án. A *Veronika tükre* a következő keresztutat járta be a galileisták elbeszélésében:

„Először a Vígyszínházhoz ment a Kör vezetősége. Ott azt mondták, hogy a darab nagyon szép, de nem merik előadatni. Bekopogtak a Magyar színházhoz, ott az igazgató megdicsérte a darabot, aztán egy napi gondolkodás után visszaadta, mondván, hogy ő és a szemérmes közönség nem bír el ilyesmit. Eljutottak tehát a Népopera-hoz. Ott

⁸⁹ Harkányiról lásd a szintén nagykanizsai Szántó Rezső emlékeit: *Tanúságtevők* 2., 60.

⁹⁰ HARKÁNYI Ede: *A babonák ellen. Kísérlet az erkölcsi világ gazdasági alapjainak meghatározására*, Grill, Budapest, 1907.

⁹¹ Németh Andor szegény zsidó családból származott, a szombathelyi premontreiek-nél tanult, majd Kolozsváron végzett. A budapesti egyetem bölcsészkarára járt. A Nyugat körébe tartozott, 1914-től Párizsban tanult, megismerkedett Apollinaire-rel, majd 1919–1926 között bécsi emigránsként Kassák köréhez tartozott. Szerkesztője volt a 2x2 című folyóiratnak. Hazatérése után A Toll, majd a Szép Szó munkatársaként működött. Legfontosabb könyve a *József Attila és kora*, ehhez francia emigrációjában kezdett hozzá 1944-ben. Arthur Koestlerrel írt közösen bűnügyi történeteket.

⁹² Idézi ERDŐDY Edit: *Veronika tükre. Németh Andor ifjúkori egyfelvonásosa = A kékpúpú teve hátán. Németh Andor idézése*, szerk. Tverdota György, Új Világ – Antonin Lehmann Alapítvány, Budapest, 2004. (A „kékpúpú teve” képe József Attilának a Németh Andorhoz címzett versvázlatában szerepel: *Két vázlat*.)

⁹³ *Az ízléstelenség áprilisi ünnepe*, Magyar Figyelő 1913/II.

rendben is ment minden. A szerződést aláírták, a próbákat is megkezdték, a plakátokat is kiragasztották, de pár napi gondolkodás után – miközben a darabot nem olvasták – a Népopera igazgatósága kijelentette, hogy ő nem bánja, akármilyen botrány lesz is belőle, ő nem adhatja oda a színházat egy olyan darabnak, amely antiklerikális és erkölcsöket sértő. (Az »illetékes« körök alkalmasint így súgták neki: »Antiklerikális, tehát erköcs-telen«, de hát a Népopera igazgatósága ezúttal függetlenítette magát minden idegen befolyástól.) Most aztán a Fővárosi Orfeumba került a Veronika (ezekután természetesen, megfelelő erkölcsi bizonyítvánnyal), de »az illetékes körök« itt is kapacitálták az igazgatót, hogy lássa a darabot ő is antiklerikálisnak, tehát erköcsstelennek és az Orfeum igazgatója épp úgy nem tudott elzárkózni a kényszerítő befolyás elől, mint a Népoperáé. Így jutott Veronika a Vigadóba, mert köztudomású tény, hogy előzetes cenzúra nálunk nincs és a művészetek nálunk teljes szabadságnak örvendenek.”⁹⁴

Zárásul: az Istent játszó galileista tanárnő

Tanulmányomat a galileista Kelen Jolán egy memoárrészletével zárom, aki tanárnőként sajátos módját választotta a „klerikalizmus elleni küzdelemnek” az I. kerületi Korona utcai polgári leányiskolában: „Az iskola klerikális szellemű volt, meg kellett birkóznom sok katolikus, evangélikus és zsidó babonasággal. Felvettem a harcot. Például az egyik kislány mielőtt kijött felelni, megcsókolta a nyakában lógó keresztet. Ilyenkor mindig rosszul felelt. Ha egyszer elfelejtette megtenni ezt a műveletet, igen jól felelt [...]”⁹⁵ Nem nehéz kiolvasni, mire utal a retorikájában az iróniát és a kikacsintásokat előszere-ttel alkalmazó Kelen Jolán: „lehúzta” a vallásos kislány feleletét, demonstrálva, hogy nem Isten adja a jegyet, hanem a tanárnő. És ha a tanárnő adja a jegyet, akkor nyilván Isten sincs.

Másutt Kelen egyenesebb eszközökről számol be, kifejezetten a klerikális diákokkal vívott összecsapásokról értekezik: „Verekedtünk mindenért és mindenkivel! Nemcsak észokokkal, hanem, ha kellett, ököllel, foggal, kárörömmel is. Dicső verekedések voltak ezek! Főképpen a Szent Imre- és Szent Margit-kör nem annyira ájtatos, mint inkább verekedős tagjaival.”⁹⁶

1914 augusztusától azonban a galileistáknak az egyetemi folyosók helyett már a fron-ton kellett verekedniük. A Galilei Kör működése a sok bevonuló miatt derekba tört, és időbe telt, amíg újra belakták. De a kör 1914 utáni időszakában az „antiklerikális harc” helyett már az „antimilitarista küzdelem” került a szabadgondolkodó diákegye-sület tevékenységének középpontjába. A Galilei Kör „antimilitarista” retorikájának és tevékenységének bemutatása azonban egy másik tanulmány feladata lesz.

⁹⁴ A Galilei Kör márciusi ünnepe, Szabadgondolat 1913/4., 132.

⁹⁵ KELEN: I. m., 35.

⁹⁶ Uo.



Utcarészlet református templommal, Köröstárkány (Târcaia), 1911



Román fatemplom, Târkányka (Târcăița), 1911